

Calvinistische vernieuwing onder luthers vuur

Een zestiende-eeuwse controversie en haar sporen in het Dienstboek van de PKN

Frits Praamsma

In 1998 verscheen het eerste deel van een nieuw gezamenlijk dienstboek voor de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, de drie kerkgenootschappen die zich inmiddels hebben verenigd tot de Protestantse Kerk in Nederland. In dit *Dienstboek* vinden we onder andere een grote variëteit aan liturgische modellen voor de viering van de Maaltijd des Heren.¹ De meeste van deze modellen zou men kunnen karakteriseren als ‘oecumenisch-protestants’. Volgens oudkerkelijke traditie geven zij de instellingswoorden een plaats in het hart van het tafelgebed, wanneer daar gedenkend wordt stilgestaan bij het heilzaam werk van Christus.² Maar naast deze oecumenisch-protestantse modellen zijn er ook die een meer confessioneel bepaald karakter dragen en waarin de instellingswoorden, om redenen die verderop duidelijk zullen worden, juist niet in het midden staan.

Zo is als ‘tafelgebed’ nr. 43 een ‘orde voor de bediening van het heilig Avondmaal volgens de Nederlandse gereformeerde traditie’ opgenomen. We hebben hier van doen met wat eeuwenlang voor de calvinisten in Nederland hét avondmaalsformulier is geweest. De oorsprong van dit formulier ligt in de Palts, waar het in 1563, ongeveer gelijktijdig met de Heidelbergse Catechismus, is opgesteld.³ Petrus Dathenus (of Datheen, dezelfde van de psalmberijming) vertaalde het in 1566 in het Nederlands.⁴ De instellingswoorden zijn hier helemaal aan het begin opgenomen, in de aan de eigenlijke avondmaalsviering voorafgaande onderwijzing:⁵

¹ *Dienstboek – een proeve. Schrift, maaltijd, gebed* (Zoetermeer 1998) 165-182, 207-353.

² *Dienstboek* 888.

³ F. SCHULZ: ‘Das Abendmahl nach kurpfälzischen Ordnung’ (tekst en inleiding) in: I. PAHL (red.): *Coena Domini I. Die Abenmahlsliturgie der Reformationskirchen im 16./17. Jahrhundert* (Freiburg 1983) 495-524.

⁴ A.C. HONDERS: ‘Das Abendmahl nach der Ordnung des Petrus Dathenus 1566’ (tekst en inleiding) in PAHL (red.): *Coena Domini* 525-536; over de psalmberijming van Datheen zie J.R. LUTH: ‘Daer wert om ’t seerste nytgekreten...’. *Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse gereformeerd protestantisme ±1550-±1852*, 2 delen (Kampen 1986) I, 45-51.

⁵ *Dienstboek* 337.

Geliefden in de Here Jezus Christus, hoort aan de woorden der inzetten van het heilig Avondmaal van onze Here Jezus Christus, welke ons beschrijft de heilige apostel Paulus, 1 Kor. 11:23-29: Ik heb van de Heer ontvangen hetgeen ik ook aan u overgegeven heb, dat de Here Jezus in de nacht, in welke Hij verraden werd, het brood nam (...)

Daartegenover valt in tafelgebed nr. 24 op dat de instellingswoorden pas helemaal aan het einde komen, vlak vóór Lam Gods en communicatie en na een Onze Vader dat in zijn bewoordingen – ‘uw rijk kome’ en ‘verlos ons van het kwade’ – de lutherse herkomst van dit tafelgebed duidelijk verradert.⁶ Ook de formulering van de instellingswoorden zelf blijkt hier bij nader toezien in de lutherse traditie te staan: het is de harmonisatie van de verschillende versies van Paulus en de synoptici die we bijvoorbeeld ook vinden in Luthers Kleine Catechismus:⁷

Neemt en eet, dit is mijn lichaam, dat voor u gegeven wordt; doet dit tot mijn gedachtenis. (...) Neemt en drinkt allen daaruit. Want deze beker is het nieuwe testament in mijn bloed, dat voor u vergoten wordt tot vergeving van zonden; doet dit, zo dikwijls gij die drinkt, tot mijn gedachtenis.

Het lijkt een onbetekenend verschil: of men met de instellingswoorden begint of ermee eindigt, in beide gevallen krijgen ze een prominente plaats in het geheel. Het verschil in plaats hangt echter samen met een verschil in functie, en heeft als zodanig diepe wortels in de traditie. Wat nu in dat ene *Dienstboek* zo vreedzaam naast elkaar staat, was in de zestiende eeuw onderwerp van felle discussies. In het nu volgende zou ik dat willen illustreren aan de hand van een markante episode uit de ontstaansgeschiedenis van het Nederlands protestantisme.

1. Tweeërlei viering

Het jaar 1566 wordt in de geschiedenis van de Nederlanden wel het ‘Wonderjaar’ genoemd. Het was het jaar waarin de lagere adel zich met een smeekschrift tot landvoogdes Margaretha wendde om voor de Nederlandse onderdanen van de streng-katholieke Filips II verzachting van de maatregelen tegen andersdenkenden te bepleiten. Het jaar ook waarin de calvinisten begonnen met openlijke samenkomsten in het vrije veld, de zogenaamde ‘hagenpreken’. Niet lang daarna volgde de beeldenstorm: met slopershamer en witkwas trokken radicale calvinisten de kerken binnen om deze geschikt te maken voor de gereformeerde eredienst.

⁶ *Dienstboek* 285-286.

⁷ Geciteerd naar K. ZWANEPOL (inl.): *Belijdenisgeschriften voor de Protestantse Kerk in Nederland* (Zoetermeer / Heerenveen 2004) 64-65.

Onder druk van dit alles gingen plaatselijke overheden ertoe over kerkgebouwen beschikbaar te stellen aan de calvinisten. Zo ook in de grootste havenstad van de Nederlanden, Antwerpen. Hier kwamen echter niet alleen de calvinisten tot openlijke gemeentevorming, maar ook de lutheranen.⁸ In beide gemeenten werd al spoedig ook het Avondmaal gevierd. Dit geschiedde zowel bij de lutheranen als de calvinisten onder twee gestalten, brood en wijn. Maar het brood dat men gebruikte verschilde: de calvinisten gebruikten gewoon brood, de lutheranen hielden het bij de ouwel. Aan beide zijden van het lutherse altaar stond een predikant, de ene met het brood, de andere met de wijn, om die aan de avondmaalgangers te geven, die brood en wijn knielende in ontvangst namen. De calvinisten hadden in plaats van een altaar een lange tafel opgesteld, waaromheen steeds een vijftien à zestien personen plaatsnamen om brood en wijn zittend in ontvangst te nemen.⁹

De calvinistische avondmaalsviering gaf veel aanstoot, niet alleen bij rooms-katholieken, die er *plus un jeu de farce que mystère sacré* in zagen, maar ook bij de lutheranen, die zich meer nog dan aan de boven beschreven uiterlijkheden ergerden aan de woorden die voorafgaande aan de uitdeling gesproken werden. Dit waren namelijk niet de instellingswoorden, maar een formule die ontleend was aan de bekende woorden van Paulus uit I Korintiërs 10, 16, aangevuld met een oproep tot nemen, eten, gedenken en geloven.¹⁰ Uit de bewoordingen van deze oproep, maar ook uit de verdere beschrijving van het gebeuren, valt af te leiden dat de Antwerpse calvinisten de door Marten Micron opgestelde avondmaalsliturgie van de Londense vluchtelingengemeente gebruikten,¹¹ die zich onder andere onderscheidde door aan de woorden van Paulus de genoemde oproep – het zogenaamde ‘Londens aanhangsel’ – toe te voegen.¹²

Dat de kwestie van het Avondmaal de Antwerpse lutheranen hoog zat, blijkt duidelijk uit het belijdenisdocument dat zij tegen het eind van het jaar lieten uitgaan en dat bekend geworden is als de Confessie van Antwerpen.¹³ Met deze

⁸ P. ESTIÉ: *Het vluchtige bestaan van de eerste Nederlandse lutherse gemeente. Antwerpen 1566-1567* (Amsterdam 1986).

⁹ ESTIÉ: *Het vluchtige bestaan* 48, 59-60.

¹⁰ ESTIÉ: *Het vluchtige bestaan* 60-62.

¹¹ A.C. HONDERS, ‘Das Abendmahl nach den Ordnungen Johannes a Lascos (1550) 1555 und Marten Microns 1554’ (tekst en inleiding) in PAHL (red.): *Coena Domini* 431-460.

¹² Dit ‘Londens aanhangsel’ is later toegevoegd aan het formulier van Datheen, en zo staat het – recursiveerd – ook vandaag nog in tafelgebed nr. 43 (*Dienstboek* 344).

¹³ ‘Confessie oft Bekentnisse der Dienaren Jesu Christi inde Kerkcke binnen Antwerpen die welcke der Confessien van Ausborch toeghedaen is’, met afzonderlijke paginering opgenomen in J.W. PONT: *De luthersche kerken in Nederland. Haar belijdenis-schrijfen, kerkeordeningen en liederenschat historisch toegelicht en ingeleid* (eerste stuk, Amsterdam 1929) 1*-134*. Volgens Pont (*a.w.* 97-99) werd de Antwerpse Confessie eind 1566 in het Latijn gepubliceerd. De Nederlandse vertaling verscheen begin 1567, kort daarop gevolgd door een enigszins herziene tweede druk. De uitgave van Pont is gebaseerd op

Confessie – vooral het werk van de felle en compromisloze lutheraan Matthias Flacius Illyricus, die de Antwerpse lutheranen als theologisch adviseur terzijde stond¹⁴ – beoogden zij niet zozeer zich te onderscheiden van de rooms-katholieken (dat verschil was inmiddels evident genoeg), maar veeleer van de calvinisten.¹⁵ Laatstgenoemden hadden immers de neiging de verschillen met de lutheranen zoveel mogelijk te bagatelliseren om hen, indien mogelijk, in hun eigen gelederen op te nemen.¹⁶ Van deze toenaderings- of, zo men wil, annexatiepogingen moesten de meeste lutheranen niets hebben. Zij waren eerder geneigd de verschillen met de calvinisten even ernstig op te vatten als die met de rooms-katholieken, al zullen niet allen zich hebben kunnen vinden in de extreme uitspraak van Flacius' collega en geestverwant Cyriacus Spangenberg, die na zijn vertrek uit de stad verklaarde: 'Te Antwerpen hangt Christus tussen twee misdadigers, de papisten en de calvinisten.'¹⁷

2. Strijdpunten

Waarom de Antwerpse lutheranen zo'n zwaar punt maakten van de wijze waarop de calvinisten avondmaal vierden laat zich duidelijk aflezen uit genoemde Confessie, waarin een zeer lang artikel voorkomt dat geheel gewijd is aan het onderbouwen van de stelling 'dat het Avontmael van ons teghenpartije godlooselijck ghehouden wort'.¹⁸ En met die 'teghenpartije' zijn dan de calvinisten bedoeld, want 'dat de papistische misse godloos sy' was in een eerder artikel al kort en krachtig uiteengezet.¹⁹

2.1. Plaats en functie van de instellingswoorden

Wat zijn dan de liturgische zonden der calvinisten, die zo groot zijn dat 'een godvruchtich herte soodanighe ontheylinghe sonder verschromenisse ende bevinge, niet en can bedencken noch overmercken'?²⁰ Het blijkt vooral te gaan om de wijze waarop zij met de instellingswoorden omgaan. Om te beginnen

de eerste Nederlandstalige druk (die zich o.a. ook in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam bevindt), met vermelding van de belangrijkste wijzigingen uit de tweede.

¹⁴ ESTIÉ: *Het vluchtige bestaan* 53-54.

¹⁵ Zie over de confessionele positie van het Nederlands lutheranisme in deze periode ook K. ZWANEPOL: 'Realpräsenz im frühen niederländischen Luthertum', in *Lutherjahrbuch. Organ der internationalen Lutherforschung* 72 (2005) 87-118.

¹⁶ ESTIÉ: *Het vluchtige bestaan* 20-21.

¹⁷ ESTIÉ: *Het vluchtige bestaan* 65.

¹⁸ Confessie van Antwerpen, art. XVII = PONT: *De luthersche kerken* 81*-112*.

¹⁹ Confessie van Antwerpen, art. XV = PONT: *De luthersche kerken* 60*-64*.

²⁰ Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 81*.

houden de calvinisten deze zo ver mogelijk weg van de elementen brood en wijn. Zij citeren ze wel, maar dat doen zij in de aan de eigenlijke viering voorafgaande onderwijzing, en dan niet aan de tafel, maar vanaf de preekstoel. Zo scheppen zij én in tijd én in ruimte de grootst mogelijke afstand tussen enerzijds de woorden ‘dit is mijn lichaam/bloed’ en anderzijds het brood en de wijn waarop deze woorden betrekking hebben. In plaats daarvan spreken hun voorgangers als zij brood en beker ter hand nemen de woorden van Paulus uit I Korintiërs 10, 16 (met omkering van de volgorde brood-beker en zonder het karakter van retorische vraag):²¹

Het broot, dat wy breken, is de ghemeenschap des lichaems Christi. – De cop [beker] der dancksegginghe, met den welcken wy dancken, is een ghemeenschap des bloets Christi.

De woorden van Jezus zelf, uitgesproken in de actuele context van de maaltijd, vervangen zij dus door woorden waarin zijn apostel buiten de actuele viering óver het Avondmaal spreekt. De opstellers van de Confessie zien dit als een omkering van zaken: de woorden die de kern van de viering vormen zijn door de calvinisten naar het aan de viering voorafgaande onderricht verbannen; in de viering zelf vallen zij op het beslissende moment terug op woorden van een in oorsprong onderrichtend karakter. Het achter deze verwarring van liturgie en catechese schuilende motief is wel duidelijk: de calvinisten willen iedere gedachte aan ‘tooverachtighe consecratie’ vermijden. Maar de prijs die zij daarvoor betalen is een voor het sacrament funeste scheiding van woord en element. Dat althans is de mening van de Antwerpse Confessie.²²

Na de geciteerde woorden uit I Korintiërs 10, 16 leiden de calvinistische predikanten de communie in met de woorden van het ‘Londens aanhangsel’:²³

Nemet, etet, ghedencket, ende gheloouet, dat het lichaem ons Heeren Jesu Christi inder doot, aen de galghe des cruyces gheleuert is, tot de vergiffenisse aller onser sonden. – Nemet, drincket hier wt alle, ghedincket ende gheloouet, dat het bloet ons Heeren Jesu Christi wtghestort is aen de galghe des cruyces, tot een vergiffenisse aller onser sonden.

Ook deze uitdelingswoorden konden in de ogen van Flacius en de zijnen geen genade vinden. Ze leggen immers alle nadruk op het gedenken en geloven van wat ooit eens is gebeurd, terwijl zij verzwijgen wat de communicanten hier en nu ontvangen: het lichaam en bloed van de Heer. Door het achterhouden van de woorden ‘dit is mijn lichaam’ denken zij enkel brood te ontvangen, temeer daar hen ‘wijsghemaect is, dat het lichaem Christi over duysentich mijlen bo-

²¹ HONDERS: ‘A Lascos und Microns Abendmahsordnungen’ 446-448.

²² Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 81*-87*.

²³ HONDERS: ‘A Lascos und Microns Abendmahsordnungen’ 447-448.

ven ende buyten alle hemelen daerof sy'. Bovendien zijn deze uitdelingswoorden vooral daarin misleidend, dat zij bedrieglijk veel op de (luthers geformuleerde) instellingswoorden lijken: evenals deze beginnen zij met de uitnodiging tot nemen en eten/drinken en evenals deze eindigen zij met een vermaning tot gedenken. Maar zij snijden het hart eruit door het essentiële middendeel, 'dit is mijn lichaam/bloed', weg te laten. Zo vervalsen zij het sacrament, dat immers alleen kan bestaan bij gratie van de door Christus voorgeschreven elementen (brood en wijn) in combinatie met de door Christus daarbij gegeven woorden ('dit is mijn lichaam', et cetera). De Confessie citeert hier, in navolging van Luthers Grote Catechismus, de bekende woorden van Augustinus: 'Voecht het woort bijden elemente ende het sal een Sacrament worden'. Het bij te voegen woord moet dan natuurlijk wel het woord zijn dat Christus daartoe gegeven heeft, want geen zelfbedachte formulering, hoe vroom en schriftuurlijk ook, kan dit woord vervangen.²⁴

De bezwaren van de Antwerpse Confessie tegen de calvinistische wijze van Avondmaal vieren betreffen dus allereerst en allermeeft het niet bijeenhouden van woord en element, waardoor bij hen het sacrament naar luthers besef alle geldigheid verliest. In een haast vermoeiende herhaling van argumenten blijft de Confessie er daarom op hameren dat het een²⁵

grouwelijcke boosheyt is, de woorden der insettinghen des heyligen Avontmaels van sijne elementen te scheyden, en die inde segheninghe des broots ende wijns niet te ghebruycken. (...) Wantmen de Sacramentelijcke woorden inde teghenwoordighe handelinghe, den teghenwoordighen elementen byvoeghen moet (...)

En dan gaat het niet om de woorden van Paulus of van het formulier, maar om die van Christus zelf. Het is immers

een groote vertroostinghe, den Sone Gods selfs daer te hooren, u door de mont sijns dienaers, met sijne warachtighe woorden des levens; claerlijk aensprekende ende seggende, Neemt ende etet (...) Dat is mijn lichaem ende mijn bloet (...)

Alle nadruk valt hier op Christus' aanwezigheid, niet alleen in brood en wijn, maar vooral en allereerst ook in zijn woord, want als de instellingswoorden

²⁴ Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 87*-90*. Cf. Luther in zijn Grote Catechismus, geciteerd naar *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (Göttingen 1998¹²) 709: 'Das Wort (...) ist das, das dies Sakrament machet und unterscheidet, daß es nicht lauter Brot und Wein, sondern Christus' Leib und Blut ist und heißet. Denn es heißet: 'Accedat verbum ad elementum et fit sacramentum' (...) Dieser Spruch S. Augustin ist so eigentlich und wohl geredt, daß er kaum ein bessern gesagt hat. Das Wort muß das Element zum Sakrament machen, wo nicht, so bleibt's ein lauter Element.'

²⁵ Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 98*-99*.

klinken is het Christus zelf die door de mond van de voorganger tot zijn gemeente spreekt.²⁶

2.2. De calvinistische interpretatie van het *sursum corda*

De calvinistische wijze van avondmaalvieren was nieuw en revolutionair, in al haar onderdelen. Door het altaar te vervangen door een tafel brak men met de offergedachte van de mis. Door het leggen van de ouwel op de tong te vervangen door het in de hand geven van gewoon, niet kruimelvrij brood, en door de alleen voor de priester bestemde beker te vervangen door breekbaar glas in lekenhand, spotte men met alle door de transsubstantiatieleer ingegeven huiver voor het morsen van het heilige. En door het weghouden van de instellingswoorden bij brood en beker bedoelde men zelfs maar de schijn van consecratie te vermijden. Zo kan men de calvinistische avondmaalsviering juist ook in haar uiterlijke vorm opvatten als één grote antiroomse demonstratie.

Een verband tussen de beeldenstorm en de calvinistische avondmaalsliturgie lijkt op het eerste gezicht misschien wat vergezocht, maar bij nader inzien ontspringen beide aan dezelfde wortel. Het calvinistisch iconoclasmie staat niet op zichzelf, maar hangt samen met een sterk door het dualisme lichaam-ziel of materie-geest gestempelde werkelijkheidsbeleving. Illustratief daarvoor is de wijze waarop Calvijn zelf in vraag en antwoord 145 van de Catechismus van Genève (1541-1542) het beeldenverbod motiveert:²⁷

Dienaar: Waarom is het niet geoorloofd God zichtbaar voor te stellen?

Leerling: Omdat er geen enkele overeenkomst is tussen Hem, die een eeuwige en ondoorgrondelijke Geest is, en de lichamelijke, dode, verderfelijke en zichtbare stof (...)

Deze strenge scheiding tussen het geestelijke en lichamelijke werkt door in de christologie, waar het onderscheid tussen Christus' menselijke en goddelijke natuur sterk benadrukt wordt, bijvoorbeeld in vraag 47 en 48 van de Heidelbergse Catechismus, waar dit onderscheid aan de orde komt naar aanleiding van de Hemelvaart:²⁸

Vraag: Is Christus dan niet bij ons tot aan het einde van de wereld, zoals Hij ons beloofd heeft?

Antwoord: Christus is waarachtig mens en waarachtig God. Wat zijn menselijke natuur aangaat, is Hij niet meer op aarde, maar naar zijn godheid, majesteit, genade en Geest wijkt Hij nooit van ons.

Vraag: Worden dan de twee naturen van Christus niet van elkaar gescheiden, als zijn mensheid niet overal is waar zijn godheid is?

²⁶ Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 103*-104*.

²⁷ ZWANEPOL (inl.): *Belijdenisgeschriften PKN* 128.

²⁸ ZWANEPOL (inl.): *Belijdenisgeschriften PKN* 84.

Antwoord: Volstrekt niet. Zijn godheid kan door niets omsloten worden en is alomtegenwoordig; daaruit volgt dat zij wel buiten zijn aangenomen mensheid is, maar toch ook in haar is en persoonlijk met haar verenigd blijft.

De hier verwoorde opvatting wordt wel het *extra calvinisticum* genoemd: de leer dat Christus' goddelijke natuur buiten (*extra*) zijn mensheid is. Want *finitum non capax infiniti*: het eindige (de menselijke natuur) kan het oneindige (de goddelijke natuur) niet volledig omvatten. Als zelfs van het hoogste in de natuur, de mens, ja zelfs van het hoogste in de mensheid, de unieke en zondeloze mens Jezus, geldt: *non capax infiniti*, hoeveel te meer geldt dit *non capax* dan van de beelden in de kerk, of van het brood en de wijn in het Avondmaal? Zij kunnen niet meer dan tekenen zijn, aardse tekenen van een hemelse werkelijkheid waarvan zij zelf nimmer het voertuig kunnen zijn. In de liturgie van Micron worden de avondmaalgangers dan ook kort vóór de communie vermaand niet te²⁹

blyuen steken in dese wtwendighe oeffeninghen, oft in de elementen des Broots ende des Wyns: mer daer doer vermaent synde, moeten wy onse sinnen, herte ende verstandt inden hemel opheffen: daer Jesus Christus alleen, na den lichaem is (...)

In navolging van Calvijn³⁰ wordt hier het *sursum corda* ('de harten omhoog') uit de oudkerkelijke avondmaalsliturgie geïnterpreteerd als een oproep die ons aftrekt van de aardse tekenen naar de hemelse werkelijkheid. Sedert de Hemelvaart is Jezus Christus naar zijn menselijke natuur immers niet meer op aarde, maar in de hemel. Dáár moeten wij hem zoeken, en niet in brood en wijn. In de calvinistische avondmaalsopvatting is dus sprake van twee parallelle bewegingen: uiterlijk, zichtbaar en tastbaar ontvangt het lichaam brood en wijn; innerlijk, onzichtbaar en verborgen ontvangt de ziel – uitsluitend door bemiddeling van de heilige Geest – het hemels lichaam en bloed van Christus. Het gaat feitelijk om twee afzonderlijke, van elkaar gescheiden gebeurtenissen, die hun eenheid alleen vinden in de goddelijke belofte die aan het teken verbonden is. Het teken, dat materieel is, kan de betekende zaak; die geestelijk is, niet bevatten.

Deze zienswijze wordt door de Antwerpse Confessie krachtig van de hand gewezen. Immers, tegenover alle bovenaardse speculatie³¹

wijst ons Christus seer ernstelijc met den vingher op de heylighe elementen (...) ende hy gebiet ons dat wy daer syn ghedachtenisse houden ende alle sijne weldaden door tgelooove ontvangen souden.

²⁹ HONDERS: 'A Lascos und Microns Abendmahsordnungen' 445. Vergelijkbare woorden in de Palts (SCHULZ: 'Kurpfälzische Abendmahlsordnung' 519-520) en bij Datheen (HONDERS: 'Datheens Abendmahlsordnung' 533); cf. *Dienstboek* 343.

³⁰ B. BÜRKI: 'La sainte cène selon l'ordre de Jean Calvin 1542' (tekst en inleiding) in PAHL (red.): *Coena Domini* 347-368, p. 360; vgl. *Dienstboek* 351.

³¹ Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 91*.

Niet in de hemel dus moeten wij Christus zoeken, maar hier, op aarde, in het Avondmaal, in brood en wijn. Wat zó wil God bij mensen zijn: 'God voecht hem tot ons, deur sijn ongrondelijcke bermherticheydt, hij wilt int midden van sijnen volcke wonen', zoals eens in de tabernakel, op het verzoendeksel van de ark des verbonds. God 'maect hem selven familiaer oft ghemeyn met ons'. Hij is een God die zich 'in onse sinnen wilt inbeelden', die zich wil laten zien en hééft laten zien in de menswording van zijn Zoon. Wij hoeven niet 'ghelijck den astrologien [sterrenkundigen] met de ghedachten in desen sichtbaer-lijcken hemel te vliegen' om deel te krijgen aan Jezus' lichaam en bloed: hij biedt ze ons aan op de plaats waar wij samenzijn om zijn Maaltijd te vieren.³²

2.3. *Adiaphora*, frequentie, ziekencommunie

Naast deze fundamentele kritiek, die vooral aan de lutherse nadruk op het samenhouden van (instellings)woord en element ontspringt, noemen de Antwerpse lutheranen nog enkele punten van secundair belang, waarin de calvinistische avondmaalspraktijk huns inziens eveneens onder de maat blijft. Zo spreken zij er hun verbazing over uit dat dezelfde calvinisten die zich ten aanzien van de instellingswoorden een zo grote vrijheid veroorloven, op andere punten juist weer angstvallig precies zijn. In plaats van een altaar gebruiken zij gewone tafels, waarop brood en wijn in alledaagse schotels en glazen worden neergezet. In plaats van de ouwel gebruiken zij gewoon brood, dat zij breken om uit te delen. Zij ontvangen het brood niet in de mond, maar op de hand, waarbij zij niet knielen of staan, maar zitten. Voor de lutheranen zijn dit allemaal 'middeldinghen' of *adiaphora*, dat wil zeggen, dingen die er niet zozeer op aankomen en die men daarom naar believen doen of laten mag. De calvinisten echter beschouwen deze als 'ceremonien oft circonstantien' die men 'nootsakeelijck ghebruycken moet', omdat Jezus en zijn discipelen het ook zo hebben gedaan. De Confessie ridiculiseert dit argument door te stellen dat men het Avondmaal dan ook altijd 's avonds zou moeten vieren, na een voetwassing en een volledige maaltijd, bij voorkeur met dertien personen in een gewoon huis, en dan vooral niet zittend, 'daer (...) Christus met den sijnen *discumbens* liggende, oft op de sijde rustende na doude ghewoonte het heylich Avontmael volbracht heeft'. Dat Christus het brood brak was slechts uit praktische noodzaak, 'want hy en hadde gheen cleyn broikens [broodjes], om elcken besondere wt te deylen'. Bovendien handelde hij daarin geheel naar de gewoonte dier dagen. Tot de wezenlijke kern van het Avondmaal behoort het daarom niet. Wij hoeven toch niet alle uiterlijke omstandigheden na te bootsen 'ghelijck de simen [apen] die alle dinc datse voor sien doen, nadoen willen'?'³³

Overigens is het gebruik van gewone tafels, gewone schotels en glazen, gewoon brood, et cetera, hoewel niet verboden, toch wel 'eenichsins schadelijc',

³² Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 92*-93*.

³³ Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 104*-105*.

want niet echt bevorderlijk voor een sfeer van devotie; bovendien versterkt het de indruk dat het hier toch maar om gewoon brood en gewone wijn gaat. Reeds gedurende de eerste eeuwen van de kerkgeschiedenis zocht men het bijzondere karakter van deze maaltijd juist te onderstrepen, onder andere door het verplaatsen van de viering naar de ochtend (opdat men nuchter ter communie kon gaan) en het gebruik van speciaal voor dit doel gebakken kleine broodjes. Wel moeten ‘superstitie ende onwetentheyf’ naar vermogen uitgebannen worden, maar dat mag niet ten koste gaan van de eerbied waarmee het sacrament gevierd wordt.³⁴

Verder verwijt de Antwerpse Confessie de calvinisten dat ze het Avondmaal maar zelden houden, terwijl het toch uit bijbel en kerkgeschiedenis bekend is dat het aanvankelijk zeer frequent, op sommige plaatsen zelfs dagelijks, gevierd werd. Door de lage avondmaalsfrequentie vallen mensen tussen wal en schip. Niet iedereen is er op ieder moment klaar voor aan het Avondmaal deel te nemen: het bijleggen van ruzies, het overwinnen van gemoedsbezwaren, et cetera – het vraagt nu eenmaal de nodige tijd, en is men eindelijk zover, dan is de avondmaalsviering net voorbij ... Maar ook praktische belemmeringen spelen een rol: wie net op de betreffende zondag op zakenreis is, of ziek te bed ligt, moet weken, zo niet maanden, wachten op een volgende gelegenheid. Zo worden velen beroofd van de vertroosting en geloofsversterking die in dit sacrament gelegen is.³⁵

Ja, de calvinistische predikanten weigeren zelfs het Avondmaal te bedienen aan stervenden die daarom verzoeken, terwijl ‘sylieden nochtans aldermeest de versterkinghe des geloofs, ende toeeyghinge der weldaden Christi behoeven.’ Dat de lutheranen dit wél doen is geen nieuwigheid: het geschiedde reeds in de eerste eeuwen van de christenheid. De calvinisten zeggen wel dat zij de ziekencommunie weigeren omdat zij een sacrament dat voor de gemeente bedoeld is niet aan één enkele persoon apart willen uitreiken. Maar het gaat in dit sacrament toch allereerst om de relatie van de gelovige tot God en pas in tweede instantie om de verbondenheid van de gelovigen onderling? Bovendien communiceert de zieke, binnen de grenzen van wat hem of haar mogelijk is, evengoed met zijn broeders en zusters, aangezien hij door het Avondmaal te begeren duidelijk te kennen geeft met hen tot het ene lichaam van Christus te behoren.³⁶

³⁴ Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 104*-106*.

³⁵ Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 109*-110*.

³⁶ Confessie van Antwerpen, art. XVII / PONT: *De luthersche kerken* 110*-111*.

3. Achtergronden

Aan het uitvoerige artikel tegen de calvinistische avondmaalspraktijk gaat een aanmerkelijk korter artikel tegen de calvinistische avondmaalsleer vooraf, onder de titel ‘Van de dwalinge der sacramentarisen’.³⁷ Met die ‘sacramentarisen’ of ‘sacramentariërs’ worden meer in het algemeen degenen bedoeld wier leer veroordeeld wordt in artikel 10 van de lutherse geloofsbelijdenis bij uitstek, de Onveranderde Augsburgse Confessie van 1530:³⁸

Over de maaltijd van de Heer wordt geleerd, dat lichaam en bloed van Christus waarlijk aanwezig zijn en uitgereikt worden aan degenen die deelnemen aan het avondmaal. – Verworpen worden degenen die een andere leer aanhangen.

De Antwerpse Confessie, die bij ‘degenen die een andere leer aanhangen’ natuurlijk allereerst aan de calvinisten denkt, geeft van dit artikel de volgende verduidelijkende parafrase:³⁹

Daeromme ghelooven wy Christo, betuyghende dat sijn lichaem ende bloet warachtelijc ende wesentlijc int heylighe Avontmael teghenwoordich sy, ende dattet op een wtwendige maniere te ontfangen, met brood ende wijn ghegheven wordt; niet alleenlijc doort gheloove, oft gheestelijck; ende dattet soo wel vanden onweerdigen als vanden weerdigen ontfanghen wort; ende wy (...) verworpen de ghene die contrarie leeren.

De tegenstellingen met de calvinistische avondmaalsleer springen in het oog. Lichaam en bloed van Christus zijn ‘warachtelijc ende wesentlijc’ in het heilig Avondmaal aanwezig, dus niet alleen in de hemel, en worden niet alleen geestelijk ontvangen, maar wel degelijk óók op een uitwendige wijze: zij worden ‘met’ brood en wijn uitgereikt. Uitgereikt ‘aan degenen die deelnemen aan het avondmaal’ staat er dan schijnbaar argeloos in de Augsburgse Confessie; maar de Antwerpse weet dit te preciseren in die zin, dat niet alleen brood en wijn, maar ook lichaam en bloed van Christus door alle avondmaalgangers ontvangen worden, zowel de waardige als de onwaardige.

³⁷ Confessie van Antwerpen, art. XVI = PONT: *De luthersche kerken* 64*-81*.

³⁸ ZWANEPOL (inl.): *Belydenisgeschriften PKN* 26. Naast de oorspronkelijke editie van 1530 was er ook een gewijzigde versie uit 1540 in omloop. In deze *Confessio Augustana variata* had Melanchthon enkele wijzigingen aangebracht om de calvinisten tegemoet te komen in de avondmaalsleer. Deze wijzigingen stuitten bij de confessioneel meer uitgesproken lutheranen, die al spoedig de overhand kregen, op heftige tegenstand. De echte lutheraan, zo heette het voortaan, was de *invariata*, de Onveranderde Confessie van Augsburg, togedaan.

³⁹ Confessie van Antwerpen, art. XVI / PONT: *De luthersche kerken* 64*-65*.

3.1. Tekenen, substantie en vrucht

Uitvoerig gaat de Antwerpse Confessie in op het teken-karakter van het Avondmaal. Calvijn en andere sacramentariërs benadrukken immers altijd maar weer dat brood en wijn tekenen zijn, door ‘dit is mijn lichaam’ uit te leggen als ‘dit brood is een téken van mijn lichaam’. Nu is er in het avondmaal wel degelijk sprake van een teken, maar niet op deze plaats. Niet het brood als zodanig, maar de handeling van het nemen en eten van het brood is een teken; een gedenkteken om precies te zijn: ‘doet dit tot mijn gedachtenis’. Sacramentariërs als A Lasco geven dit feitelijk ook wel toe, als zij stellen dat ‘niet de bloote elementen, maer de gantsche handelinghen, eyghentlijck teekenen inde Sacramenten sijn’.⁴⁰ Als zij maar de consequentie uit deze opvatting trokken, dan zouden zij begrijpen dat de verhouding tussen geestelijk en lichamelijk eten heel anders is dan zij stellen. Eerst is er de gave van het brood en, onlosmakelijk daarmee verbonden, het waarachtig lichaam van Christus. Dan volgt het lichamelijk eten, als gedenk-teken, waaraan ten slotte het ‘geestelijk eten’, dat wil zeggen, het gedenken zelf, ontspringt. Dit ‘geestelijk eten’ moet men dus betrekken op het slot van de instellingswoorden, ‘doet dit tot mijn gedachtenis’. En vooral niet op het begin ervan, ‘neemt, eet, dit is mijn lichaam’.⁴¹

Het betoeg van de Antwerpse Confessie laat zich hier lezen als een uitleg van de (luthers geformuleerde) instellingswoorden, waarbij deze als volgt worden ingedeeld:

<i>lichaam en bloed van Christus</i>	Neemt en eet, dit is mijn lichaam,	Neemt en drinkt allen daaruit. Want deze beker is het nieuwe testament in mijn bloed,
<i>de gehele Christus en al zijn weldaden</i>	dat voor u gegeven wordt; doet dit tot mijn gedachtenis.	dat voor u vergoten wordt tot vergeving van zonden; doet dit, zo dikwijls gij die drinkt, tot mijn gedachtenis.

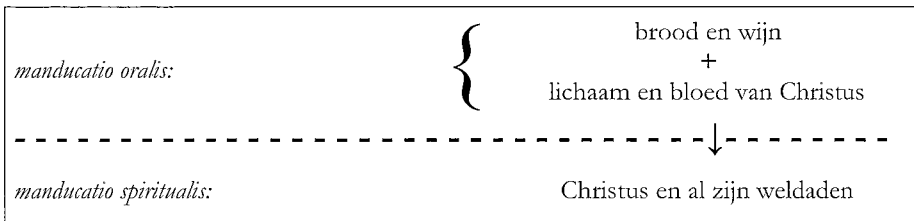
⁴⁰ De uit Polen afkomstige Johannes a Lasco (Jan Laski) speelde een belangrijke rol in de Londense vluchtelingengemeente. In zijn *Brevis et dilucida de sacramentis ecclesiae Christi tractatio* (Londen 1552) maakt hij onderscheid tussen enerzijds de heilige handeling (*actio sacra*), die hij als het eigenlijke teken beschouwt, en anderzijds de daarbij gebruikte attributen, die hij liever niet als tekenen, maar als bij de tekenen behorende elementen (*elementa signorum*) ziet aangeduid. Ter illustratie verwijst hij onder andere naar het koningschap, waarvan het eigenlijke teken niet bestaat in kroon of scepter, maar in de *actio* van een wettig uitgevoerde kroning, waaraan kroon en scepter als *elementa signorum* hun betekenis ontlene. A. KUYPER (ed.): *Joannis a Lasco opera tam edita quam inedita*, 2 delen (Amsterdam / Den Haag 1866) I, 97-232, p. 133-140.

⁴¹ Confessie van Antwerpen, art. XVI / PONT: *De luthersche kerken* 69*-72*.

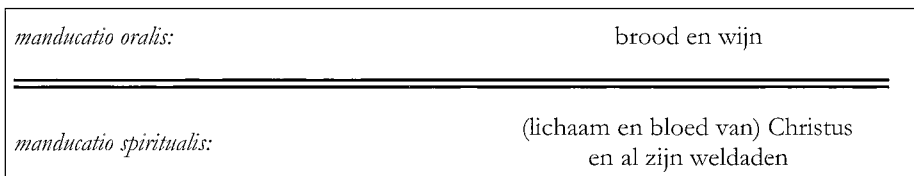
In de woorden ‘dit is’ en ‘deze beker is’ gaat het om wat de Confessie ‘de substantie oft het wesen des Sacraments’ noemt, namelijk het lichaam en bloed van Christus. In de woorden ‘voor u gegeven/vergoten’ en ‘tot mijn gedachtenis’ gaat het om wat de Confessie ‘de vrucht des Sacraments’ noemt, namelijk ‘den gantschen Christus met alle sijne gaven ende weldaden’.⁴²

3.2. *Manducatio oralis en spiritualis*

Het is misschien verhelderend op dit punt gekomen te concluderen dat de Antwerpse Confessie in het Avondmaal een drieërlei eten en drinken onderscheidt, namelijk het eten en drinken van (1) brood en wijn, (2) lichaam en bloed van Christus, (3) Christus en al zijn weldaden. De eerste en tweede wijze van eten en drinken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, in beide gevallen gaat het om een *manducatio oralis*, een eten en drinken met de mond. Men kan immers niet ontkennen ‘dat de woorden, Neemt ende etet, ghesproken worden van het wtwendich eten des monts, ende niet van eenich inwendich eten des gheloofs’ en evenmin ‘dat ons met deselfde woorden, niet alleen broot ende wijn bevolen wort te eten en te drincken, maer ooc het lichaem ende bloet Christi’, waaruit volgt dat wij niet alleen brood en wijn, maar ook lichaam en bloed van Christus ‘met onsen lichamelijcken mont ontfanghen’. De derde wijze van eten en drinken daarentegen is een *manducatio spiritualis*, een geestelijk, inwendig, onzichtbaar eten en drinken. Deze wordt ons niet voorgehouden in de woorden ‘neemt, eet/drinkt’, maar in de woorden ‘voor u gegeven/vergoten’ en ‘doe dit tot mijn gedachtenis’.⁴³ Alles nog eens in schema:

Een vergelijkbaar schema, maar dan calvinistisch ingevuld, zou er dan zó uit kunnen zien:

⁴² Confessie van Antwerpen, art. XVI / PONT: *De luthersche kerken* 70*.

⁴³ Confessie van Antwerpen, art. XVI / PONT: *De luthersche kerken* 79*-80*.

Typerend voor de calvinistische invulling is de parallellie tussen lichamelijk en geestelijk eten/drinken, in het schema uitgedrukt door de dubbele streep: beide geschieden gelijktijdig, maar in feite los van elkaar. Daartegenover geven de accolade en het plusteken in het lutherse schema de onlosmakelijke verbondenheid van de elementen met het lichaam en bloed van Christus aan. Het uitwendig eten en drinken hiervan brengt, als gedachtenishandeling, onmiddellijk ook het ‘inwendig eten en drinken’ voort, wat uitgedrukt wil zijn door de pijl, maar ook door de stippellijn, die slechts onderscheidt wat niet gescheiden mag worden. In het calvinistische schema gaat het dus om twee dingen die, los van elkaar, in de parallellie van de gelijktijdigheid geschieden. In het lutherse om drie dingen die, nauw met elkaar verbonden, als eenheid gezien en ervaren willen worden: het een komt, als het goed is, met het ander mee. Dat ‘als het goed is’ heeft overigens, in termen van het schema gesproken, alleen betrekking op wat met het pijltje wordt uitgedrukt, want datgene wat hier door accolade en plusteken wordt samengehouden is principieel onscheidbaar: ook de ongelovigen ontvangen in het Avondmaal lichaam en bloed van Christus, zij het zónder de geestelijke weldaden die daaruit voortvloeien. De calvinisten hebben deze *manducatio impiorum* altijd afgewezen: de ongelovige ontvangt in het Avondmaal niets anders dan brood en wijn.

3.3. Avondmaal en Hemelvaart

Zoals we eerder zagen is de calvinistische avondmaalsleer nauw verbonden met een bepaalde opvatting van de menselijke natuur van Christus. Ook na Opstanding en Hemelvaart is die natuur een wezenlijk ménselijke gebleven. We citeren nog eens uit de Catechismus van Genève, vraag en antwoord 78 en 79:⁴⁴

Dienaar: Heeft Jezus Christus door zijn Hemelvaart zich zo van de wereld teruggetrokken, dat Hij niet meer met ons is?

Leerling: Integendeel, Hij zal met ons zijn al de dagen tot aan de voleinding der wereld (Matteüs 28:18).

Dienaar: Blijft Hij in lichamelijke tegenwoordigheid met ons?

Leerling: Nee, want er is verschil tussen zijn lichaam, dat in de hemel is opgenomen (Lucas 24:51) en zijn kracht, die overal werkt (Handelingen 2:33).

En het is door die ‘kracht, die overal werkt’ dat wij in het Avondmaal op geestelijke wijze gemeenschap hebben met zijn lichaam en bloed, want dit geschiedt volgens antwoord 354 door ‘de onbegrijpelijke kracht van zijn Geest, die verenigt wat in ruimte gescheiden is’. Daarom ‘moeten wij onze harten opwaarts in

⁴⁴ ZWANEPOL (inl.): *Belijdenisgeschriften* PKN 118.

de hemel verheffen', zo concludeert antwoord 355, en Christus 'niet zoeken in de vergankelijke elementen'.⁴⁵

Maar in die 'vergankelijke elementen' zochten de lutheranen hem nu juist well! Het was hen er dus alles aan gelegen te laten zien dat Christus, ook naar zijn ménselijke natuur, niet gebonden is aan ruimtelijke categorieën. Daartoe grepen zij terug op hetzelfde geloofsartikel waarop de calvinisten de onmogelijkheid van een *manducatio oralis* baseerden, namelijk dat van de Hemelvaart, die zij echter volstrekt anders interpreteerden.

Om de calvinisten zo mogelijk met hun eigen wapens te verslaan, begint de Antwerpse Confessie ermee hun interpretatie van een bepaald aspect van de Hemelvaart met instemming weer te geven. Na zijn Hemelvaart heeft Jezus zich gezet aan Gods rechterhand (Marcus 16, 19). Welnu, ook Calvijn en Beza geven toe 'dat de rechte hant Gods over al is, ende dat het sitten ter rechter hant, niet en beteekent eenige plaetselijcke ghelegentheyt, maar dalder hoogste heerlicheyt ende eere'.⁴⁶ En inderdaad, dat lezen wij ook in vraag en antwoord 80 van de Catechismus van Genève:⁴⁷

Dienaar: Wat verstaat gij onder: en zit aan de rechterhand van de Vader?

Leerling: Dat Hij de heerschappij over hemel en aarde heeft ontvangen om over alles te regeren (Matteüs 28:18).

Voor de lutheranen zijn de Hemelvaart en het zitten aan de rechterhand van de Vader onlosmakelijk met elkaar verbonden: te zeggen dat Christus ten hemel is gevaren komt in de grond der zaak op hetzelfde neer als te zeggen dat hij zich gezet heeft aan Gods rechterhand.⁴⁸ Voor de calvinisten echter gaat het hier om twee verschillende dingen. Terwijl zij het zitten *ad dexteram patris* niet betrekken op zekere welomschreven plaats, doen zij dit wél met het ten hemel varen, 'welc sy seggen te wesen een plaetselijcken oft ruymelijcken wechganc vander aerden tot inde materiale en sichtbaerlijcke hemelen'.⁴⁹

Met deze verschillende visie op de Hemelvaart correspondeert dus een verschillende visie op de hemel zelf. De hemel waarheen Jezus opgevaren is wordt door de calvinisten gelokaliseerd in hetzelfde ruimtelijk coördinatenstelsel waarin ook aarde, maan en zon zich bevinden, namelijk ergens boven de sterren. Daartegenover stelt de Antwerpse Confessie:⁵⁰

⁴⁵ ZWANEPOL (inl.): *Belijdenisgeschriften PKN* 163.

⁴⁶ Confessie van Antwerpen, art. XVI / PONT: *De luthersche kerken* 73*.

⁴⁷ ZWANEPOL (inl.): *Belijdenisgeschriften PKN* 118.

⁴⁸ Confessie van Antwerpen, art. XVI / PONT: *De luthersche kerken* 75*.

⁴⁹ Confessie van Antwerpen, art. XVI / PONT: *De luthersche kerken* 74*.

⁵⁰ Confessie van Antwerpen, art. XVI / PONT: *De luthersche kerken* 74*.

de gantsche eygenschap oft redene (...) der plaetselijcheyt of tijtlicheyt behoort eyghentlijck tot desen onsen lichamelijcken leven ende niet tot het gheestelijcke, in welc het glorieus lichaem Christi regneert (...)

De 'lutherse hemel' bevindt zich dus niet in het door ons bewoonde heelal, maar vormt een eigen werkelijkheid, waarop onze categorieën van tijd en ruimte niet van toepassing zijn. Het 'glorieus lichaem Christi' is dus geenszins onderworpen aan de beperkingen die ons in 'desen onsen lichamelijcken leven' zijn opgelegd. Niets belet Hem dan ook met zijn lichaam en bloed in het heilig Avondmaal aanwezig te zijn, ook als dit op ver van elkaar verwijderde plaatsen gevierd wordt:⁵¹

Daeromme soo sijn dese redenen van onse teghenpartije gheheel valsch, welcke (met Natuerlijcke ende Geometrische regelen ende maten het glorieus lichaem Christi, sijnen tijt ende plaetse metende) snateren, dat het lichaem Christi niet gelijkelijc in soo vele Avontmalen ghesijn en can.

4. Motieven

In Antwerpen stonden de verhoudingen tussen calvinisten en lutheranen in 1566 op scherp – dogmatisch, liturgisch en in toenemende mate ook politiek. De dramatische ontknoping in het voorjaar van 1567⁵² valt buiten het bestek van dit artikel, maar de keuze van de Antwerpse lutheranen zich op het beslissende moment aan de zijde van de rooms-katholieke burgerij te scharen om zo een calvinistische machtsovername te verijdelen zal niet alleen ingegeven zijn geweest door principiële bezwaren tegen het omverwerpen van een wettige overheid, maar zeker ook door een diepgewortelde afkeer van de calvinistische beeldbrekers en sacramentsverachters.

Toen Antwerpen in 1585 definitief in Spaanse handen viel verschoof het zwaartepunt van het Nederlands lutheranisme naar Amsterdam, waar men met de heftige polemiek van de Antwerpse Confessie op den duur steeds minder uit de voeten kon. Reeds in 1597 werd hier met het aanvaarden van de *Formula Concordiae*⁵³ afstand genomen van bepaalde extreme opvattingen van Flacius *cum*

⁵¹ Confessie van Antwerpen, art. XVI / PONT: *De luthersche kerken* 78*.

⁵² ESTIÉ: *Het vluchtige bestaan* 70-72.

⁵³ *Formula Concordiae* of Eendrachtsformulier is de naam van een luthers belijdenisdocument uit 1577 dat beoogde een einde te maken aan allerlei intern-lutherse kwesties, onder andere door het afwijzen van Flacius' als extreem ervaren erfzondeleer, maar ook door het nadrukkelijk handhaven van het eigen karakter van de lutherse avondmaalsopvatting tegenover alle pogingen deze in de geest van de *variata* te nuanceren.

snis.⁵⁴ In de loop van de zeventiende eeuw maakte de anticalvinistische polemiek steeds meer plaats voor een streven naar vreedzame coëxistentie, waarin de verschillen niet ontkend maar wel gerelativeerd werden. Zo publiceerde de even gematigde als erudiete Amsterdamse lutheraan Coenraad Hoppe in 1667 een avondmaalsboek voor de gemeente, waarin hij de calvinistische dwalingen bestreed als op zich begrijpelijke, maar helaas enigszins uit de hand gelopen reacties op de rooms-katholieke transsubstantiatieleer.⁵⁵ Een forse stap verder ging de lutherse kunstschilder en amateur-theoloog Zacharias Webbet, die met zijn *Geneesmiddel voor de breuke Israëls* reeds in 1696 een pleidooi voerde voor de vereniging van lutheranen en calvinisten in één protestantse kerk.

Als belijdenisdocument van het Nederlands lutheranisme heeft de Confessie van Antwerpen zich in de zeventiende eeuw niet kunnen handhaven. Dat lag niet zozeer aan haar inhoud als wel aan de polemische toon waarin zij gesteld was. Deze sloot op den duur steeds slechter aan bij de groeiende interconfessionele verdraagzaamheid in de Republiek der Verenigde Nederlanden. De verschillen tussen lutheranen en calvinisten bleven echter bestaan, ook toen men elkaar er niet meer om wilde verketteren. Voor een dieptepeiling van de motieven áchter die verschillen blijft een polemisch document als de Antwerpse Confessie van grote waarde, vooral omdat het dogmatisch geschil daar zo'n sterke liturgische toespitsing krijgt. In de avondmaalsartikelen van deze Confessie gaat het niet om abstract-theologische haarkloverijen, maar om de vraag op welke wijze de gemeente in haar eredienst haar Heer mag ontmoeten. En al zijn de aan de calvinisten geadresseerde verwijten lang niet altijd terecht, er blijkt wel uit wat deze lutheranen zelf belangrijk vonden. En dat laat zich, op het niveau van het geleefde geloof, misschien nog het best omschrijven als de menselijke nabijheid van Christus. Dat Christus ons naar zijn godheid nabij is, daarover was met de calvinisten geen verschil. Maar dat die goddelijke nabijheid tegelijk ook altijd een menselijke nabijheid is, dat wilden de Antwerpse lutheranen zich onder geen voorwaarde laten afnemen. Daarom fulmineerden zij zo tegen de calvinistische avondmaalspraktijk, die in hun ogen één grote ontkenning van die nabijheid was. Steeds weer zagen zij de calvinisten afstand scheppen en scheiding maken: tussen woord en element, tussen woord en communie, tussen brood en lichaam, tussen wijn en bloed, tussen teken en betekende zaak, tussen natuurlijk en geestelijk, tussen goddelijk en menselijk, tussen hemel en aarde. Zij zagen echter niet – waar een Hoppe later wél oog voor had – dat het hier één groot en tot op zekere hoogte noodzakelijk reinigingsproces betrof. De witgepleisterde kerken der calvinisten getuigden niet van culturele armoede, maar van culturele ascese, van een verlangen te 'aanbidden in geest en

⁵⁴ F.J. DOMELA NIEUWENHUIS: *Geschiedenis der Amsterdamsche luthersche gemeente* (Amsterdam 1856) 24-27, bijl. 33-34.

⁵⁵ Conradus HOPPE: *Grondige ende genoegsame onderrichtinge van het sacrament des Avontmaels* (Amsterdam 1667) 158.

waarheid' (Johannes 4, 23), van een passie voor *pure worship*.⁵⁶ Maar dit zuiverheidsideaal bracht de calvinisten er wel toe dingen te scheiden die naar luthers besef alleen onderscheiden konden worden. Tegenover de transsubstantiatieleer bijvoorbeeld was het nodig onderscheid te maken tussen het brood van het avondmaal en het lichaam van Christus. Maar was het ook nodig deze – letterlijk! – zover van elkaar te scheiden als de hemel verwijderd is van de aarde? Moet de gelovige aangespoord worden met zijn gedachten ten hemel op te stijgen om dáár het lichaam van Christus te zoeken? Terwijl het bijzondere van de menswording er toch juist in gelegen was dat God zich naar de mens heeft neergebogen! Voor de lutheraan gaat het in de incarnatie om een onomkeerbaar heilsfeit, dat door de Hemelvaart wel verre van teruggedraaid te zijn, juist in zijn universele dimensies bevestigd is.⁵⁷

Nieuwe ontwikkelingen hebben in de loop van de twintigste eeuw geleid tot vérgaande toenadering tussen lutheranen en calvinisten in Nederland, zowel op liturgisch als dogmatisch gebied. Tegelijk zien we hoe ook de op basis van deze toenadering tot stand gekomen Protestantse Kerk in Nederland gekenmerkt blijft door een zekere mate van confessionele bipolariteit. Deze komt niet alleen tot uitdrukking in het fundamentele openingsartikel van haar kerkorde,⁵⁸ maar ook in die onderdelen van haar *Dienstboek* die in meerdere of mindere mate teruggaan op zestiende-eeuwse modellen van een exclusief-luthers of exclusief-calvinistisch karakter. De verschillen tussen deze modellen geven anno 2005 gelukkig geen aanleiding meer tot de felle polemiek van weleer, maar de bestudering ervan kan ook nu nog dienstig zijn bij het onderkennen van confessioneel bepaalde accenten in de beleving van de Maaltijd van de Heer.

Summary

In their Confession of 1566 the Antwerp Lutherans denounced the way in which their Calvinist fellow-citizens celebrated the Lord's Supper. They blamed them for reciting the words of institution only at the beginning of their exhaustive didactic introduction, far removed from the elements of bread and wine and long before the communion. They opposed the use of I Corinthians 10, 16 and the so-called 'London appendix' as

⁵⁶ C.M.N. EIRE: *War against the idols. The reformation of worship from Erasmus to Calvin* (Cambridge etc. 1986) 195s.

⁵⁷ K. ZWANEPOL: *Een menselijke God. De betekenis van Christus voor Luther* (Zoetermeer / Den Haag 2001) 55: 'God heeft zich met dit menszijn voorgoed verbonden en Hij laat het ook nooit weer los.'

⁵⁸ *Kerkorde en ordinanties van de Protestantse Kerk in Nederland* (Zoetermeer 2003). In artikel I lid 4 staat dat het 'belijden van de kerk geschiedt in gemeenschap met de belijdenis van het voorgeslacht' en die belijdenis wordt dan geacht verwoord te zijn in een in drie categorieën onderscheiden reeks van belijdenisdocumenten: algemeen christelijke, lutherse en calvinistische. (In plaats van 'calvinistisch' spreekt de kerkorde correcter – maar voor het hedendaags begrip soms enigszins verwarrend – van 'gereformeerd').

an inadequate substitute for the consecration formula. They rejected the Calvinist interpretation of the *sursum corda*, in which oral and spiritual communion are dissociated by maximizing the distance between the elements on the table and the body and blood of Christ in heaven. In short, they blamed the Calvinists for driving their aversion to magical consecration too far by separating things that should be kept together. Although the Antwerp Confession with its sharp polemics could not maintain its position among the confessional documents of Dutch Lutheranism for long, it allows a deeper insight into the roots of some specific differences between Calvinist and Lutheran Eucharistic orders even today.

Drs. R.F.H. Praamsma, predikant bij de Protestantse Gemeente i.w. te Rijsenhout en junioronderzoeker aan het Evangelisch-Luthers Seminarium te Utrecht, werkt aan een proefschrift over de lutherse kunstschilder en amateur-theoloog Zacharias Webber (1644-1696); rfh.praamsma@planet.nl.

